

7. Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев (часть третья: 1882-1920 годы) / Ф. Кандель. – М.-Иерусалим, 1994. – 337 с.
8. Орлянский В. «Еврейский вопрос» в годы первой мировой войны / В. Орлянский // Девятое Запорожские еврейские чтения. Сб. научных трудов. – Запорожье: «Диво», 2005. – С. 140-147.
9. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і літера, 2009. – 440 с.
10. Будницький О.В. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920) / О.В. Будницький. – М.: РОССПЭН, 2005. – 574 с.
11. Слободянюк П.Я. Антисемітизм в роки першої світової війни / П.Я. Слободянюк // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». Т.18. / відп. редактор М.Ю. Костиця. – Житомир, 1998. – С. 84-88.
12. Быстряков А.Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск, 2008. – 180 с.
13. Савиных М.Н. Законодательная политика российского самодержавия в отношении евреев во второй половине XIX – начале XX вв.: Монография / М.Н. Савиных. – Омск, 2004. – 240 с.
14. Еврейская неделя. – 1915. - №15.
15. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович, О.І. Галенко та ін. – К.: Б.в., 2000. – 356 с.
16. Цвасман А. Еврейский вопрос в России в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.) / А. Цвасман // Материалы Восьмой ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М., 2000. – С. 136-139.

Доценко В. О. Політика царської влади стосовно євреїв українських губерній Російської імперії в період Першої світової війни.

Стаття є спробою проаналізувати деякі аспекти політики царського режиму стосовно єврейського населення українських губерній Російської імперії в період Першої світової війни. Визначено причини ксенофобських та антисемітських проявів серед військових і цивільних чиновників та простих підданих Його імператорської Величності. У статті простежено політику російської влади щодо єврейського населення прифронтових зон під час Першої світової війни. Зокрема, значну увагу приділено примусовому переміщенню євреїв та ролі військового командування у цих процесах.

Ключові слова: євреї, громадські організації, погроми, виселення, благодійництво.

Dotsenko V. O. Politics of tsar's power is in relation to the Jewish population of the Ukrainian province Russian empire in the period of First world war

This article is attempt to analyse some aspects of policy of an imperial mode concerning the Jewish population of the Ukrainian provinces of the Russian Empire during World War I. To determine the reasons of xenophobic and anti-Semitic manifestations among military and civil by the official and simple citizens of his Imperial Majesty. The article traces the Russian government policy towards Jewish population on the ont zones during World War I. Special attention is paid to the role of the Russian military command in the processes of the forced expulsion. The article attempts to analyze the character and consequences of these processes. The point of this article is researching work of the public organizations which helped Jewish people suffering from the war in Eastern Galicia in 1914-1917: Jewish Committee for the Relief, Central Jewish Committee for the Relief of Victims of War, South-Western Committee of the All-Russian Union of Zemstvos etc.

Keywords: Jews, public organizations, riots, eviction, charity.

УДК 94(477. 63)"1930/1931"

Н. Р. Романець

**КУРКУЛЬСЬКІ ВИСІЛКИ ПІД ЧАС СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ**

У статті досліджено репресивні заходи влади, спрямовані проти куркулів третьої категорії, що здійснювалися в українському селі під час суцільної колективізації протягом 1930–1931 рр. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, висвітлено процес формування куркульських висілоків. Показано, що куркульські висілки стали своєрідними селянськими резерваціями з непридатними для життя умовами.

Ключові слова: куркулі, висілки, розкуркулення, селяни, влада.

В сучасному українському історіографічному просторі тема сталінського терору проти селянства 1920–1930 рр. належить до розряду тих, актуальність яких визначається не лише суто науковим, але й суспільно-політичним інтересом. Об'єктивне дослідження характеру, масштабів репресивних дій влади, встановлення їхніх соціально-економічних та морально-психологічних наслідків створює передумови для осягнення причин існуючих соціальних протиріч та конфліктів, а відтак виступає важливим підґрунтям для громадянського примирення в Україні, налагодження «мирного діалогу» з минулим.

Останніми роками вітчизняні і зарубіжні науковці докладають значних зусиль для вивчення репресивної складової суцільної колективізації, приділяючи особливу увагу проблемі розкуркулення. Помітним внеском у висвітлення цієї теми стали праці В. Васильєва [1], С. Кульчицького [2], М. Івницького [3]. Проте і нині залишається чимало аспектів, які потребують подальшого дослідження. Серед них – розкуркулення за так

званою третьою категорією. Не зважаючи на те, що процес формування селянських висілків детально охарактеризований у монографії Є. П. Шаталіної [4], залучення до наукового обігу документів із розсекречених фондів архівів дозволяє висвітлити нові компоненти репресивних заходів, спрямованих проти найчисельнішої категорії куркульства, що і є метою даної наукової розвідки.

Загальновідомо, що поділ селян на три групи куркулів був здійснений постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Згідно з цією доволі розпливчастою класифікацією до куркулів третьої категорії зарахували тих, хто не належав до «глитайського активу», «найзаможніших глитаїв і напівпоміщиків». Їх дозволялося залишити на території району, розселивши на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках [5, с. 147].

Оскільки постанова не регламентувала порядок утворення куркульських висілків, урегулюванням цього питання зайнялася республіканська влада. У рішенні ЦК КП(б)У від 2 лютого 1930 р. вказувалося, що куркульські висілки мали складатися з 10–20 сімей, а керувати ними повинні були спеціальні комітети (трійки) або уповноважені, призначені райвиконкомом і затверджені окрвиконкомом. Виселенцям залишали засоби виробництва в розмірі, мінімально необхідному для ведення господарства, установлювали певні виробничі завдання та зобов'язання щодо здачі товарної продукції державним і кооперативним органам [5, с. 148].

Порядок наділення куркулів третьої категорії землею конкретизували директиви Наркомзему УСРР, підготовлені в лютому й березні 1930 р. Куркульські висілки мали організовуватися на відокремлених ділянках найвіддаленіших і найбільш незручних для сільськогосподарського використання земель, щоб у майбутньому вони не заважали проведенню землевпорядкування МТС, радгоспів і колгоспів [6, с. 247]. Місцева влада, зокрема Дніпропетровський окрвиконком, прагнули не допустити чергових селянських виступів, рекомендувала відводити ділянки поблизу сільрад, «сталих у політичному плані». Списки куркульських господарств третьої категорії, що підлягали розселенню всередині району, райвиконкоми готували в умовах абсолютної секретності – виносити ці питання на обговорення сільрад, КНС, інших сільських і районних організацій категорично заборонялося. Проведення розселення дозволялося лише зі спеціальної санкції окрвиконкому [7, с. 68]. Крім того, директива РНК УСРР від 23 жовтня 1930 р. заборонила розташовувати куркульські висілки навколо лісів, залізниць, великих ґрунтових шляхів. Селянські господарства на висілках наділялися землею за мінімальними споживчими нормами на рівні 50 % від пересічної норми забезпечення землею селянства кожного конкретного села. При цьому дозволялося взагалі не відводити землю тим куркульським господарствам, майно й земля яких конфіскувалися «за злісне невиконання хлібозаготівель та за зрив чергових посівкампаній» [8, арк. 22]. Населення куркульських висілків було позбавлене виборчих прав, самоврядування й управлялося уповноваженими.

На початку 1930 р. партійно-державне керівництво республіки зосередило основну увагу на депортації куркулів першої та другої категорій, тому розселення за третьою категорією було фактично зірваним. За інформацією ЦК КП(б)У, навесні 1930 р. переселення куркулів третьої категорії здійснило небагато районів. Наприклад, у Лозівському районі для розселення 79 куркульських господарств нарізано 5 земельних ділянок. На одне куркульське господарство припадало 2,5–3 га. Проте більшість куркулів відмовилися переселятися на виділені землі й узагалі виїхали за межі району, унаслідок чого там залишилось лише одне господарство [8, арк. 6–7]. Як визнавало ДПУ УСРР, нерідко причиною відмов від переселення та втеч було те, що куркулям виділяли «абсолютно непридатні для сівби землі без води поблизу та інших елементарних умов для ведення господарства» [9, арк. 72].

Кампанія з переселення куркулів третьої категорії стала додатковим чинником зростання соціальної напруги в українському селі. Оскільки навіть серед розкуркулених за першою й другою категоріями значну частину становили вихідці із середняцьких і бідняцьких верств, яких зараховували до куркулів не за соціальним станом, а за «ідеологією», можна припустити, що до третьої категорії потрапляли переважно незаможні верстви селянства. Своєю чергою, допущена владою несправедливість провокувала опір селянського середовища, і розселення куркулів третьої категорії супроводжувалося масовими «волинками», основними учасниками яких були жінки. Приміром, 6 травня 1930 р. 30 жінок-козачок зірвали «внутрішньорайонне» переселення трьох куркульських родин у Нижньо-Платинській сільраді Лугансько-Станічного району Луганського округу. Щоб не допустити нового переселення, селянки протягом кількох днів чергували вночі біля куркульських садиб, озброївшись палицями й рогаками. 23 травня 1930 р. подібні жіночі страйки відбулись у селах Пустинка, Зеленянка, Мар'їно-Пустош, Ново-Селидівка Селидівського району Сталінського округу, унаслідок чого із запланованих 100 куркульських господарств вдалося розселити лише 40. А в с. Розумівка Запорізького округу «волинка» за участю 300–400 селянок тривала протягом 23–26 травня 1930 р. – учасниці виступу наполягали, що господарства, намічені до виселення, не були куркульськими. Бунтівниць навіть підтримали члени сільради, які вказали на відсутність рішення загальних зборів про виселення [10, арк. 193].

Масові виступи селян і нездатність місцевої влади організувати розселення куркулів третьої категорії примусили центр пригальмувати цей процес. 30 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою розселення куркулів третьої категорії припинялося на час посівної кампанії. Таких селян заборонялося приймати до колгоспів, але їм надавалася можливість користуватись у цьому селі землею, відведеною сільрадою або райвиконкомом [11, арк. 191].

Однак і після закінчення весняної сівби в партійно-радянського керівництва республіки, зайнятого проведенням нових політгоспкампаній, не вистачило часу й ресурсів на вирішення проблеми куркулів третьої категорії. Тому політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 4 червня 1930 р. відтермінувало їхнє розселення

до закінчення жнив, а куркулям рекомендували зосередити увагу на «підготовчій роботі» [12, арк. 118]. У середині липня ЦК КП(б)У знову націлів місцеві партійні комітети на проведення підготовчих робіт щодо «виселення куркулів на спеціальні висілки» [11, арк. 120].

21 серпня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У нарешті визначилося з долею розкуркулених за третьою категорією, ухваливши рішення організувати їхнє переселення на висілки «до закінчення осіннього засіву» [13, арк. 53]. Іншою постановою від 13 листопада 1930 р. політбюро дозволило застосовувати репресивні заходи, аж до вислання, до куркулів, «які зривають переселення на висілки й самовільно повертаються в села» [13, арк. 131]. Проте й осіння кампанія з утворення куркульських висілок була фактично зірвана через адміністративно-територіальну реформу – перехід на двоступеневу систему управління, унаслідок якої місцеві органи влади, що мали контролювати цей процес, перебували в стані реорганізації.

Узимку 1930–1931 рр. розселення куркулів третьої категорії зовсім припинили, оскільки в більшості випадків відведені для облаштування куркульських селищ ділянки не були пристосовані для життя. Скажімо, у Біловодському й Костянтинівському районах такі землі відвели в безводних місцевостях, іноді куркульські сім'ї вивозили просто в голий степ (Війтовецький район) [14, арк. 96 Зв.]. У деяких регіонах України райпарткоми, щоб не витратити час на нарізку землі, переселяли бідноту з хуторів до куркульських господарств, а куркулів на хутори. Так, у Костянтинівському районі 131 куркульське господарство переселили на хутори Модестівка, Миколаївка, Попасна, де раніше проживало 80 бідняцьких господарств. Політичне керівництво республіки було занепокоєне такою методикою організації висілок, оскільки куркулів переселяли «на готові господарства, будинки, хліви, землю, що за своєю якістю були не гіршими за відібрані» [8, арк. 9].

Загалом до початку лютого 1931 р. куркульські висілки організували в 60 районах республіки з 218, ще в 17 районах для куркульських селищ виділили ділянки землі, але не змогли організувати переселення. До 342 куркульських висілок переселили 8 561 сім'ю. Умови проживання в більшості таких поселень були просто жахливими. Так, у 12 районах розкуркулених розмістили в тимчасових, непридатних для проживання курнях, у 13 районах – у землянках; до того ж селяни не отримали обіцяних реманенту, фуражу, насіння, худоби, що унеможливило обробку виділеної землі. Не дивно, що з початком холодів розкуркулені за третьою категорією почали масово повертатися до своїх сіл, вербувалися на новобудови (Донбас, Криворіжжя, Дніпробуд) або зовсім залишали межі республіки. Утечам сприяло й те, що більшість висілок не мали комендантів або уповноважених райвиконкомів, які здійснювали б нагляд за розкуркуленими. Відтак до початку лютого 1931 р. через утечу 4 227 сімей у республіці «самоліквідувалися» 245 куркульських поселень. Керівництво ОДПУ повідомляло, що іноді з розкуркулених цієї категорії формувалися групи так званих «бродячих куркулів» з дружинами, дітьми, нерідко напіводягненими, які переходили з району до району, вели антирадянську агітацію, поповнювали кримінальні й політичні бандитські угруповання, брали участь у масових акціях [15, с. 216].

Відповіддю влади на масові втечі куркулів з висілок стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 11 лютого 1931 р., яка зобов'язала Головне управління міліції при РНК взяти на облік висілки розкуркулених і забезпечити постійний нагляд за ними [16, арк. 62]. Результатом двомісячної роботи місцевих органів міліції стало встановлення на 1 квітня 1931 р. нагляду за куркульськими селищами в 30 районах республіки, де нараховувалось 2 436 господарств з 9 740 мешканцями; ще в 47 районах облік тривав. Головне управління РС міліції УСРР також розробило спеціальну інструкцію, яка визначила порядок управління куркульськими селищами. Агентурний нагляд за куркульськими поселеннями здійснювали місцеві органи ДПУ [14, арк. 98]. Необхідність суворого контролю за висілками райпарткоми обґрунтували тим, що в них спостерігалися «факти нахабної поведінки й окремі виступи глитаїв: відмови від роботи, агітація проти партії та радвлади, спроби організувати банди з утікачів тощо» [8, арк. 32].

Чергове переселення куркулів на висілки провели навесні 1931 р. Аналіз документів дозволяє висновувати, що основними жертвами цієї переселенської кампанії стали так звані твердоздавці, майно яких конфіскували за невиконання «завдань із господарських кампаній». Твердоздавці за своїм соціальним станом належали не до заможних селян, а до середняків і навіть бідняків, оскільки під час заготівель 1930 р. тверді завдання досить часто отримували селяни, які вийшли з колгоспів. Частина твердоздавців, які особливо злісно саботували хлібозаготівлі й чинили опір заготівельникам, на той час перебували під арештом при сільрадах і райвиконкомах, очікуючи вислання на Північ. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1931 р. замінила цій категорії куркулів депортацію на Північ розселенням на висілки в межах району [8, арк. 24].

Іншу категорію виселених становили так звані «колишні», які не мали жодного стосунку до кампанії з ліквідації куркульта як класу: у минулому поліцаї, поміщики, білогвардійці, дружини колишніх шахтовласників і поміщиків. При визначенні підстав для виселення місцеві органи влади використовували такі характеристики: «яркий алкоголік», «дружина агітує проти радвлади», «живе відлюдьком», «організатор зриву диспуту на релігійну тему» тощо [8, арк. 32]. Отже, є всі підстави стверджувати, що під гаслом виселення куркулів третьої категорії фактично в окремих районах республіки здійснювалася зачистка сіл від «класово ворожих» і потенційно нелояльних елементів. Загалом, за даними ОДПУ, на 5 березня 1932 р. в УСРР існувало 277 поселень куркулів третьої категорії, у яких проживали 4 757 сімей чисельністю 20 306 осіб [17, с. 56].

Новий етап у формуванні куркульських висілок був пов'язаний з «очищенням районів Полісся від куркульських елементів». Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1932 р., п'ять тисяч куркульських сімей планувалося переселити у спеціальні куркульські поселення на лівому березі Дніпра,

щоб використати їхніх працездатних мешканців переважно для розробки кам'яних і глиняних кар'єрів регіону [18, арк. 80].

Зауважимо, що для республіканської влади розкуркулені за третьою категорією стали резервною й практично безкоштовною робочою силою, використовуваною в разі потреби. Зокрема рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 липня 1930 р. уможливило залучення куркулів до збирання врожаю. Знову питання примусового притягнення до роботи таких розкуркулених постало на порядку денному політичного керівництва республіки в листопаді 1930 р., коли було санкціоноване залучення куркулів до виробничого процесу в разі «гострої нестачі робсили» й терміном не більше одного місяця [13, арк. 131].

Остаточно проблему використання робочої й тягової сили розкуркулених за третьою категорією селян на різних роботах урегулювала інструкція Наркомату праці УСРР, затверджена в лютому 1931 р. Вона дозволила «притягати до обов'язкової праці ... на загальнокорисних роботах у народному господарстві та на будівництві» і самих розкуркулених, і членів їхніх родин: чоловіків 18–50 років, жінок 18–40 років включно. І хоча тривалість примусових робіт обмежувалася одним місяцем, у разі потреби дозволялося залучати розкуркулених до обов'язкової праці декілька разів протягом року [8, арк. 14].

Таким чином, процес формування куркульських висілок за засвідчив неготовність владних структур до проведення цієї масштабної репресивної акції, звідси тривалість самого переселення, а також хаос і безладдя, які тривали під час його проведення. Важливу роль при цьому відіграла й відсутність чітких критеріїв, за якими селян мали зараховувати до третьої категорії куркулів, що відкривало широкі можливості для зловживань можновладців. Самі ж куркульські висілки стали своєрідними резерваціями з непридатними для життя умовами, що і стало причиною масових утеч переселенців. Ті ж селяни, які залишилися в них, перетворилися для місцевої влади на безкоштовну робочу силу, використовувану в разі потреби у народному господарстві республіки.

Джерела та література

1. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство/ В. Васильєв// Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – С. 70-94.
2. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому/ С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
3. Івницький Н. А. Репресивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.)/ Н. А. Івницький. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
4. Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.)/ Є. П. Шаталіна. – К.: Інститут історії України, 1997. – 68 с.
5. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.)/ В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
6. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933/ АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.
7. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): [36. документів] / Упор.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська [та ін.]. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – 498 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 4277.
9. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 3188.
10. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 3191.
11. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 3142.
12. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 6, спр. 184.
13. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 6, спр. 185.
14. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 4543.
15. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 1. 1930-1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 864 с.
16. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 6, спр. 204.
17. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 840 с.
18. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 16, спр. 17.

Романец Н. Р. Кулацкие поселки во время сплошной коллективизации: особенности формирования.

В статье исследуются репрессивные мероприятия власти против кулаков третьей категории, осуществлявшиеся в украинском селе во время сплошной коллективизации в 1930 – 1931 гг. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, охарактеризован процесс формирования кулацких выселок. Показано, что кулацкие поселки фактически стали крестьянскими резервациями с непригодными условиями для жизни.

Ключевые слова: кулаки, выселки, раскулачивание, крестьяне, власть.

Romanets N. R. The kulak settlements during the complete collectivization: features of formation.

The article is devoted to investigation of repressive policy of soviet power against the «kulaks by the third category» in the Ukrainian village during the complete collectivization in 1930-1931. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the process of forming of kulak settlements. It is shown that the kulak settlements were a kind of peasant reservation of uninhabitable conditions.

Keywords: kulaks, settlements, dekulakization, peasants, power.